

Сергій Іванов

КРИЗА НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ВОЛИНІ (1943–1944 РР.)

У статті проаналізовано процес розгортання суспільно–політичної кризи німецького окупаційного режиму на Волині у 1943–1944 рр.

Ключові слова: *суспільно–політична криза, німецький окупаційний режим, Волинь, рейхскомісаріат «Україна», партизанський рух.*

Сергей Иванов

КРИЗИС ГЕРМАНСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА НА ВОЛЫНИ (1943–1944 ГГ.)

В статье проанализирован процесс развертывания общественно–политического кризиса германского оккупационного режима на Волыни в 1943–1944 гг

Ключевые слова: *общественно–политический кризис, германский оккупационный режим, Волынь, рейхскомиссариат «Украина», партизанское движение.*

Sergiy Ivanov

CRISIS OF THE GERMAN OCCUPATION REGIME ON VOLYN (1943–1944 YEARS)

The article analyzes the process of deploying socio–political crisis of the German occupation regime on Volyn in 1943–1944 years.

Keywords: *socio–political crisis, the German occupation regime, Volyn, Reichcommissariat «Ukraine», the guerrilla movement.*

Останні роки німецької окупації характеризувалися політичною та військовою кризою. Саме тоді її суть проявилася повною мірою. Тому не дивно, що зазначений період привертав увагу дослідників: К. Беркгофа, А. Кентія, К. Кондратюка, А. Круглова, В. Лауер, О. Перехреста, Р. Еванса. Позитивно оцінюючи доробок названих істориків, потрібно зазначити, що обрана тема потребує більш ґрунтовного дослідження на регіональному рівні. Спираючись на архівні матеріали та тогочасну пресу, автор спробував проаналізу-

вати процес розгортання суспільно–політичної кризи німецького окупаційного режиму на території Волині у 1943–1944 рр.

Сталінградська битва завдала відчутного удару по військовій та політичній могутності нацистської Німеччини. Падіння бойового духу, викликаного поразкою її військ, затягнулося надовго. «Пануючий настрій – поганий», – повідомлялось в одному з німецьких донесень 1943 р. В інших донесеннях випливали факти того, «що багато–хто тепер засуджує війну». У червні 1943 р. Служба безпеки СС відзначала, що «більшість дурних чуток про найголовніших партійних діячів розповсюджуються дуже швидко і продовжують циркулювати на протязі тижнів і навіть місяців» [23, с. 459]. Курська битва мала своїм результатом подальший відступ німецьких військ. Найчастіше це призводило до порушень дисципліни та масового пограбування цивільного населення [23, с. 534].

Усі ці події мали безпосередній вплив на ситуацію в окупованих територіях. Авторитет влади падав з кожним днем, про що неодноразово зазначалося в офіційних повідомленнях. Так, у звіті Генерального комісаріату «Волинь і Поділля» за 30 квітня 1943 р. зазначалося: «Робота адміністративних органів управління за звітний період суттєво знизилася [...] У зв'язку з тим, що адміністративні органи управління у багатьох районах не володіли достатньою виконавчою владою, їх тимчасово довелося розпустити [...] Місцеве населення так само в основному налаштоване проти нас. Обстановка у великих містах загалом більш сприятлива, ніж у сільській місцевості. Це пояснюється тим, що в містах знаходиться більше підрозділів поліції та вермахту[...] Після того, як нещодавно у населений пункт Кременець були передислоковані великі сили поліції, обстановка у районі покращилась. Те саме стосується і Горохівського району [...]» [22, арк. 1–6].

На теренах Волині почастишали випадки стихійного спротиву німцям, які, відчуваючи небезпеку, в більшості концентрувалися по містах. Жандарми і ляндрвірти знаходилися на своїх теренах лише вдень. Для охорони важливих об'єктів адміністрація створювала залоги і батальйони. Серед окупантів почали поширюватися капітуляційні настрої. Буденністю стали випадки хабарництва в адміністративних установах [3, с. 10–20].

Непоко́ра владі спричиняла посилення репресій. Реєстрація населення стала ще жорсткішою. Ті особи, які вважались підозрілими, мусили відбувати примусові повинності на користь гітле-

рівської армії. За спротив їм могли призначити тілесні покарання, тюремний строк, конфіскувати майно, або репресувати родичів [21, арк. 8]. Як приклад можна навести розпорядження, видане рівненським гебітскомісаром Вернером Беєром: «Заряджую для цілої Рівненської округи, щоб всі мешканці тримали при собі персональні виказки та робітничі картки, хто тільки їх має. Особи, яких під час контролі зустрінеться без вищезгаданих документів, можуть бути поліційно покарані та передані до примусової праці» [9, арк. 7].

За вбивства чиновників запроваджувалася система заручників. Місцеві начальники СД та поліції безпеки постійно зверталися до населення із закликами доносити на тих, хто виступає проти німців. За порушення цих наказів передбачалась найвища міра покарання [10, арк. 5]. З метою запобігання непокорі влада заборонила носіння зброї особам, які не мали на це спеціального дозволу [9, арк. 2].

Рух населення по територіям, де велись військові операції, обмежувався. Спеціальну «червону перепустку», яка давала право просуватися у зонах воєнних дій, відтепер могли видавати лише перевірочні пункти Верховного командування збройних сил Німеччини. Усім іншим урядовим установам видавати документи подібного характеру заборонялося [9, арк. 5].

Для того, щоб тримати населення у покорі, влада посилила поліційний контроль. На сторінках офіційних видань повідомлялося, що розміщення гарнізонів поліції у селах та містах спрямоване на «знищення бандитів» [9, арк. 14]. Проте насправді це було однією з ознак посилення репресій. Так, 4 листопада 1943 р. козацький охоронний батальйон оточив с. Одереди Волинської області з метою помститись за спротив місцевого населення. На площу були зігнані усі чоловіки віком від 17 до 45 років, з яких 19 були розстріляні на місці [4, с. 95].

Політична та військова кризи викликали нову хвилю антисемітизму. Пропаганда та ідеологічна робота сформували у гітлерівських військ тверде переконання, що війна – «це питання вибору одного з двох основних світобачень – нашого або єврейського». Переконаність у цьому зростала з того моменту, як перемога Німеччини опинилась під питанням [23, с. 543]. Все це мало наслідком масштабні акції ліквідації євреїв. 9 січня 1943 р. був знищений 101 єврей у Заболотті Волинської області [15, с. 31]. У лютому–

червні 1943 р. були ліквідовані усі гетто Тернопільської області [15, с. 161]. Протягом 1943 р. розстріли євреїв відбулися у Городку, Купелі, Волковицях Хмельницької області [15, с. 183].

Воєнні дії негативно позначилися на становищі господарства. Про це неодноразово згадувалося в німецьких документах за 1943 р. Зазначалося, що дуже сильно постраждала деревообробна промисловість. Багато важливих деревообробних підприємств припинили свою діяльність. Зупинився видобуток каменю у Сарненському районі. Погіршення політичного становища унеможливило контроль за збором врожаїв. Значно впала дисципліна серед робітників. Найчастіше вони просто не з'являлись за місцем праці. Така ситуація, наприклад, була характерною для залізничних майстерень у м. Дубно. Внаслідок посилення спротиву фактично припинилась відправка робочої сили до райху. Майже все населення було змушене працювати безкоштовно. Сильний попит на велику кількість товарів призводив до спекуляцій та безпосереднього обміну товарами. Ціни на більшість з них зросли до фантастичних величин [22, арк. 8–25].

Під час збору урожаю окупанти часто були змушені застосовувати силу. Ці акції санкціонувалися вищими нацистськими чиновниками. Так, 2 вересня 1943 р. рівненський ляндрвірт Задель звернувся до селян із закликком якнайшвидше здати урожай. У випадку непокори він погрожував застосувати військову силу [10, арк. 6].

Силкові методи лише посилювали опір населення, тому деколи адміністрація була змушена іти на поступки. У 1943 р. дедалі більше гебітскомісарів погоджувалися на створення районних комітетів самопомогі. У червні 1943 р. міністерство в справах сходу дозволило селянам приватизувати землі. Проте їхнє невдоволення не зменшилося, оскільки велика кількість сільськогосподарської техніки відійшла у відання баз (т. зв. «кущів»), за якими наглядали кооперативи, що переважно керувалися німцями. До того ж, через посилення контролю влада все частіше карала різноманітних «крадців» та «порушників» [1, с. 144–146].

Унаслідок постійних матеріальних окупанти були змушені посилювати режим економії. Раніше введені обмеження доповнювалися новими. Жорстко регламентувалася оплата комунальних послуг. Населення зобов'язувалося платити за воду та встановлювати лічильники [6, с. 4]. Особлива увага приділялася використанню електроенергії, яке суворо регламентувалося. Була обмежена

допустима потужність електричних ламп, а також заборонялося використання електроенергії від 16 до 24 години. За порушення цих вимог передбачалася конфіскація електроприладів або штраф у розмірі 1000 крб. [5, с. 4].

В умовах війни важливим завданням нацистської адміністрації був ремонт доріг, залізничних колій та мостів. У місцевій пресі постійно з'являлись відповідні розпорядження. Для ремонту доріг активно використовувалося місцеве населення [7, с. 4]. Останньому заборонялося ходити залізничними коліями, особливо вночі. За наближення до них ближче, ніж на 300 метрів, передбачався розстріл [8, с. 4; 14, с. 4]. Для використання залізничних шляхів у господарських потребах необхідно було отримати дозвіл коменданта військових постів [8, с. 4].

Поразки на фронтах, які підривали сили вермахту, значно збільшили потреби німецької промисловості у робочій силі. Як наслідок, масштаби примусових вивезень українців до Німеччини зросли. Багато матеріалів за 1943 р. свідчать про брутальність під час облав та посадки на потяги [1, с. 275]. Головнокомандувач німецьких збройних сил в Україні у таємній директиві від 26 лютого 1943 р. прямо рекомендував генерал-комісарам для забезпечення набору робітників використовувати не лише поліцію, а й війська і комендатури. Ті особи, які намагались уникнути вивозу, позбавлялись продуктових карток, зазнавали конфіскацій та репресій [11, с. 10].

Примусові депортації, зокрема, описала у своїх спогадах жителька с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області Сорока Ольга Павлівна. «Людам, особливо молодим, – згадувала вона, – не дозволяли навіть ходити у церкву, оскільки на першому місці була робота – «арбайт». Багатьох вивозили у Німеччину. Деяким вдалося врятуватися. Двох місцевих жительок – Марію Євсївну та Ярину – посадили на потяг. У Кобрині їм вдалося стрибнути в озеро та врятуватися від німецьких куль. Додому верталися 2 тижні. Ночували в житі. Потім переховувалися вдома у Ярини. Староста та поліцай Козачук здали жінок німцям. Але їм вдалося втекти. Після війни Козачука вбили» [18, арк. 1].

Примусові вивезення на роботи до райху населення сприймало з великим обуренням. У 1943 р. люди відкрито скаржилися, що живуть у постійному страху перед відправленням на рабську працю. Довгий час депортації залишалися єдиним предметом розмов. Внаслідок примусового переміщення великої кількості осіб

цивільне населення остаточно зненавиділо окупантів. З погляду народних настроїв у рейхскомісаріаті «Україна», обласи та депортації були найгрубішою помилкою нацистів. По суті, вони стали головною причиною зростання партизанського руху [1, с. 277]. Це змушені були визнати навіть урядовці: «Не варто недооцінювати той фактор, що обставини погіршилися ще й тому, що тут відбулося примусове вербування українців для відправлення їх в якості робочої сили в Німеччину» [22, арк. 1].

Після Сталінградської битви партизанський рух на території рейхскомісаріату «Україна» розгорнувся з новою силою. У багатьох місцях виникли партизанські зони – німецька влада лишалася тут суто номінальною. Такі зони існували, наприклад, на півночі Волині та Полісся. На цих територіях загони партизанів наближались за чисельністю до армійських полків, а за озброєнням – до батальйонів [1, с. 281]. Серед найбільших партизанських загонів, які діяли на території Волині, можна згадати з'єднання Д. Медведєва, О. Сабурова, А. Бринського, А. Одухи, О. Федорова, І. Шитова. До їх головних завдань належали:

- дестабілізація становища у тилу ворога;
- підтримка прорадянськи налаштованої частини населення;
- створення у свідомості людей ефекту непорушності радянської влади [13, с. 36–43].

На загрозу з боку партизанів негайно зреагувало вище військово-командування. Ще 11 листопада 1942 р. начальник штабу оперативного керівництва ОКВ (Верховного командування збройних сил) Німеччини генерал А. Йодль затвердив «Бойові вказівки для боротьби з партизанами на Сході». У цьому документі визнавалися не тільки масштаби збройної боротьби у своєму тилу, а й помітно підвищений якісний рівень керівництва діями партизанів, яке здійснює «за єдиним планом найвище російське військово-командування». Відзначалось і те, що у прифронтовій смузі загони партизанів перебувають «у тісному зв'язку з військовим командуванням російських фронтових частин» [12, с. 131–149].

Посилила свою активність і УПА. Так, у 1943 р. масштабні сутички українських націоналістів з німцями відбулися у Крем'янці, Дубно, Рівному, Ковелі, Горохові, Мізочі, Острозі, Шумську, Крем'янці, Вербях та інших населених пунктах [3, с. 1–3].

І радянські партизани, і повстанці розуміли, що їм потрібно змагатися за прихильність громад із старостами сіл, призначени-

ми німцями. Одним із першочергових завдань було виявити, чи можна довіряти старості і чи співчуває він партизанам. Колишній керівник радянського партизанського руху в околицях міста Житомир Леонтій Антонович Козарицький згадував: «В одному випадку ми заручились допомогою старости, який був етнічним німцем, і через це німці вбили його. Українець, призначений на його місце, відмовився допомагати нам і повідомив про наше місцезнаходження німцям, які потім організували масштабну повітряну атаку на ліс, у якому був наш табір. Тож командир партизанів постановив покарати смертю цього старосту, який вже перебрався до захищеного німецького штабу. Партизани, переодягнені в українських поліцаїв, увійшли до цього штабу, схопили старосту та розстріляли його в лісі» [16, с. 220].

Проти співчуваючих партизанам застосовувались жорстокі покарання. Члени сімей – зазвичай дружини, дочки та матері осіб, підозрюваних у партизанській діяльності, завжди були першими, стосовно кого проводилися розслідування у діяльності руху опору. У 1942 р. керівник житомирського гестапо видав наказ, згідно з яким передбачалося повне знищення громади за будь-яку допомогу партизанам [16, с. 220–224]. Про принцип колективної відповідальності згадував мешканець с. Антопіль Рівненського району Степанюк Дмитро Сергійович. За його словами, одного разу за вбивство німця у клуні спалили 40 осіб. При цьому хапали усіх без розбору. Палили цілі села. Селян зганяли в одне місце і знищували. Робили це різними способами. Сусіднє з Антополем село Чорні Лози знищили повністю [19, арк. 2].

Якщо на початку війни багато–хто виступав проти радянської влади, то під час окупації, що супроводжувалась постійними репресіями, лояльність до неї зросла. М. Хрущов у березні 1944 р. відзвітував Й. Сталіну, що місцеве населення здебільшого прихильно вітало червоноармійців [1, с. 307].

Німецька влада втрачала контроль над населенням та поспішно евакуювалася з районів бойових дій. Про її слабкість у цей час згадували навіть вищі чини рейху. Прикладом можуть слугувати спогади відомого генерала Е. фон Манштейна: «У лютому 1944 р. було здано м. Ровно. Рейхскомісар України Е. Кох, резиденція якого знаходилась у місті, звичайно, завчасно забрався звідти, не забувши дати підлеглим йому інстанціям та поліцейським частинам наказ триматися до кінця» [17, с. 552].

Пограбування Волині гітлерівці довершили під час відступу. Втрачаючи території, вони намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигли або не могли забрати, знищували. Залишаючи за собою зону пустелі, ворог сподівався затримати наступ Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України. З особливою жорстокістю тактика «спаленої землі» застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні директивні документи. Зокрема, у таємній директиві райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі вермахту наказувалося, що «у районах на схід від лінії, визначеної Верховним військовим командуванням, залежно від воєнної обстановки уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств... Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди..., мають бути знищені...» [20, с. 504–505].

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу реквізицій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об'єктів соціального призначення на території райхскомісаріату «Україна» містилися й у розпорядженні Е. Коха від 6 вересня 1943 р. Категорично заборонялося проводити будь-які польові роботи.

До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села долучились органи СС, військовослужбовці вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи. Спеціальні команди реквізиторів, підривників, паліїв та вбивць грабували села й вивозили все можливе, виганяли їх жителів на захід, палили житла та господарства, отруювали криниці [20, с. 504–505].

Політичний хаос, поразки на фронтах, постійні сутички з партизанами спричинили остаточний крах окупаційної адміністрації. Зокрема, останні її дні описані у щоденнику Геннадія Руя, мешканця м. Острога: «[...] 28 грудня 1943 р. Вночі був пожар. Партизани спалили 14 господарств [...] 2 січня 1944 р. Надзвичайний рух машин [...] 6 січня 1944 р. Голова зробив збори, радив евакуювуватись, для чого взяти перепустку на виїзд і записатись на список [...] 10 січня 1944 р. В обід прийшов наказ про евакуацію. Виїжджають всі установи. Сьогодні останній день існування Ост-

розької районної управи [...] 14 січня 1944 р. Сьогодні ранком виїхав з Острога крайсландвірт Райніке [останній німецький чиновник]» [2, с. 33–34].

Отже, 1943–1944 були періодом кризи німецького окупаційного режиму. Це було зумовлено декількома факторами: поразками вермахту на фронтах, посиленням партизанського руху, дестабілізацією суспільно–політичною ситуації, що спричинило посилення репресій. З кожним днем авторитет влади падав, що виявлялося у втраті окупаційною адміністрацією контролю над територією. Відступ гітлерівців супроводжувався застосуванням тактики «випаленої землі», що завдало значних втрат людському та економічному потенціалу Волині.

Джерела та література:

1. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
2. Виписки з щоденника Геннадія Руя (4.5.1943–14.1.1944 рр.) / Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 29–34.
3. Вісті. – 1943 р. – № 4–5. – 23 с.
4. Волинь радянська (1939–1965 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
5. Волинь. – 1942 р. – 25 січня. – 4 с.
6. Волинь. – 1942 р. – 15 лютого. – 4 с.
7. Волинь. – 1943 р. – 24 січня. – 4 с.
8. Голос Сарненщини. – 1943 р. – 30 травня. – 4 с.
9. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), Ф Р–22 «Гебітскомісаріат у м. Рівне», оп. 1, спр. 5 «Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному», 36 арк.
10. Держархів Рівненської обл., Ф. Р–22 «Гебітскомісаріат у м. Рівне», оп. 1, спр. 15 «Звернення до населення, розпорядження», 6 арк.
11. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько–фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.: Збірник документів. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 218 с.
12. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944) // А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
13. Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині / К. Кондратюк // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк : «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 36–52.
14. Костопільські вісті. – 1943 р. – 21 березня. – 4 с.

15. Круглов А. Энциклопедия Холокоста / А. Круглов. – К. : Еврейский сонет Украины, 2000. – 224 с.

16. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. – 2010. – 368 с.

17. Манштейн, Э. фон. Утерянные победы / Э. фон Манштейн. – М. : Вече, 2010. – 624 с.

18. Особистий архів автора, спогади Сороки Ольги Павлівни (записані у с. Повчин Новоград–Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 2 арк.

19. Особистий архів автора, спогади Степанюка Дмитра Сергійовича (записані у м. Рівне 12 грудня 2013 р.), 3 арк.

20. Перехрест О. Сільське господарство України в період німецької окупації / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Книга перша – К. : Наукова думка, 2010. – С. 475–511.

21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833 «Крайовий провід Організації українських націоналістів на західно–українських землях», оп. 1, спр. 17 «Звіт про відновлення товариства «Просвіта» на Галичині та Волині від серпня 1941 р.», 145 арк.

22. ЦДАВО України, Ф. КМФ–8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько–фашистських адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних землях», оп. 1, спр. 294 «Доповідь про політичне та господарське становище в рейхскомісаріаті «Україна»; огляд діяльності генерал–комісара для Волині і Поділля (Луцьк); звіт гебітскомісара Барановичі за березень 1944 р.», 78 арк.

23. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М. : Астрель; Екатеринбург: У–Фактория, 2011. – 942 с.